

Jos Cuijpers

stedenbouwkundige en erfgoed-deskundige, werkzaam bij Cuijpers Advies te 's-Hertogenbosch

John Mulder

Bodem- en waterspecialist, historisch geograaf, werkzaam bij John Mulder bodem en landschap.

Erfgoed, water en ruimte (deel 1)

De casus Lith

Steeds vaker duikt in de vakliteratuur, op congressen en in de media het koppel erfgoed en water op. Met het toenemen van de belangstelling voor water en klimaat, komt ook steeds vaker de vraag naar voren hoe in het verleden met het water werd omgegaan en hoe de destijds gevonden oplossingen misschien nieuwe toepassingen kunnen vinden. Al enkele jaren geleden heeft de toenmalige gemeente Lith een onderzoek laten doen naar de historische ontwikkeling van het watersysteem en naar de mogelijkheden om de daarmee opgedane kennis te gebruiken bij het oplossen van actuele waterproblemen. Dit artikel bevat een inblik in de resultaten van dat onderzoek.

De laatste tijd is er in de media en in de vakwereld van erfgoed, ruimtelijke ordening en planning veel aandacht voor erfgoed en water. Zo heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de Handreiking Water, erfgoed en ruimte (RCE, 2016) uitgebracht, waarin een tijdlijn is opgenomen die laat zien dat belangrijke wateropgaven van alle tijden zijn. Verder worden cultuurhistorische oplossingen beschreven die (opnieuw) in te zetten zijn bij ontwerpen van nu, waarmee tevens een inspiratiebron wordt gegeven om de (lokale) karakteristieken van waterrijke gebieden in beeld te krijgen. In het verlengde daarvan organiseerde de Rijksdienst op 23 november 2016 het Symposium Water, erfgoed en ruimte. Toen werd aan adviseurs, projectleiders en omgevingsmanagers van het Hoogwaterbeschermingsprogramma, Rijkswaterstaat, waterschappen en provincies getoond hoe zij het verleden als inspiratiebron kunnen

Bron: Topotijdreis.nl

1 - De voormalige gemeente Lith in 1925

gebruiken in wateropgaven. Ook is er een stichting van jonge enthousiaste historici die zich met watererfgoed bezighouden (<http://waterheritage.nl>). Water is zelfs het thema van het Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed 2018 (<https://www.europeeserfgoedjaar.nl/water/>).

In publicaties over erfgoed, water en ruimte is er veel aandacht voor de rol van water in de geschiedenis en de groei van steden en landschappen. Ook worden er dappere pogingen gedaan om aan te geven hoe de 'natte geschiedenis' een rol kan spelen bij de vormgeving van de toekomstige waterstructuren. Vooralsnog blijft die vormgeving echter vooral steunen op een technische benadering van de problematiek.

Als voorbeeld en inspiratiebron willen schrijvers dezes een andere aanpak voor het voetlicht brengen. Die andere aanpak is alweer geruime tijd geleden (2005)

gebruikt voor het opstellen van het Historisch Waterplan van de toenmalige gemeente Lith. Deze gemeente is in 2011 samengevoegd met de gemeente Oss. Benadrukt moet worden, dat slechts enkele fragmenten uit het Historisch Waterplan belicht kunnen worden en dan nog in sterk ingedikte vorm.

De casus Lith als voorbeeld

Lith ligt in het noordelijk deel van de provincie Noord-Brabant, in het rivierengebied. De huidige ruimtelijke structuur van dit gebied weerspiegelt de eeuwenlange strijd tegen en tegelijkertijd de verbondenheid met het water. Het landschap van Lith is door de eeuwen heen door verschillende invloeden gevormd en wordt grotendeels bepaald door dijken, kaden, waterlopen, kwelsloten, wielen etc. Belangrijkste vormgever is de Maas, die met haar meanders, afzettingen en overstromingen heeft bijgedragen aan de huidige eigenschappen van

het landschap. Het gebied wordt al lang bewoond en bewerkt en er is een eeuwige haat-liefdeverhouding tussen de mensen en het water afleesbaar in het landschap.

De gemeente Lith heeft zich steeds ingespanssen voor het behoud en de ontwikkeling van de aanwezige historische structuren en elementen. Dat blijkt o.m. uit het opgestelde Historische Padenplan (1999) en het Erfgoedplan (2001). In het verlengde van die plannen vond de gemeente het raadzaam om ook voor het historisch water(systeem) een toekomstvisie op te stellen, waaraan door het Stimuleringsfonds voor Architectuur in het kader van de Belvedereregeling een bijdrage is verleend¹. Dit zogenoemde Historisch Waterplan voor de gemeente Lith kan als voorbeeld dienen voor andere gemeenten.

Historisch Waterplan gemeente Lith

In het Historisch Waterplan voor Lith zijn enkele bijzondere aspecten beschreven die ook interessant kunnen zijn voor anderen die zich bezighouden met opgaven op het gebied van water, erfgoed en (ruimtelijke) planning. Het gaat in Lith om ten minste vier invalshoeken van waaruit die opgaven benaderd kunnen worden, maar in andere steden of dorpen kunnen het er uiteraard minder, meer of andere zijn:

1. Reconstructie van het natuurlijk watersysteem

Voordat de mens op ingrijpende wijze het watersysteem veranderde, was er de natuurlijke afwatering die de omgeving bepaalde. Uiteraard was het natuurlijk watersysteem niet statisch van aard, maar kenmerkte het zich juist door voortdurende verandering. Door de situatie van vlak vóór de eerste grootschalige ingrepen te reconstrueren – dat wil zeggen door de natuurlijke situatie te beredeneren - komt er in het plan een ijkpunt naar voren, waaraan de effecten van latere ingrepen kunnen worden gerelateerd.

2. Het opstellen van een waterbiografie

Een belangrijk onderdeel van het Historisch Waterplan voor de gemeente Lith was het opstellen van een biografie van het watersysteem, naar analogie van het begrip landschapsbiografie². In de waterbiografie is beschreven hoe de mens onder veranderende omstandigheden het watersysteem in deze regio voortdurend naar zijn hand heeft gezet, van de eerste kleinschalige ingrepen in de vroege middeleeuwen en de

Bron: Heemkundekring Maasdorpen in de gemeente Lith

2 - De Beerse Overlaat zorgde voor overstroming van de dorpskern Lith; afbeelding van het Marktveld, ca. 1910

3 - Het Marktplaats van Lith in 2018 vanuit ongeveer hetzelfde standpunt. Het water is verdwenen en daarvoor in de plaats wordt het plein nu overspoeld met auto's.

doorgaande bedijking in de hoge middeleeuwen tot grootschalige Maaswerken die rond 1890 begonnen en in de jaren 1930 voltooid werden. Tot de waterbiografie behoren ook de ruilverkavelingen in de tweede helft van de twintigste eeuw.

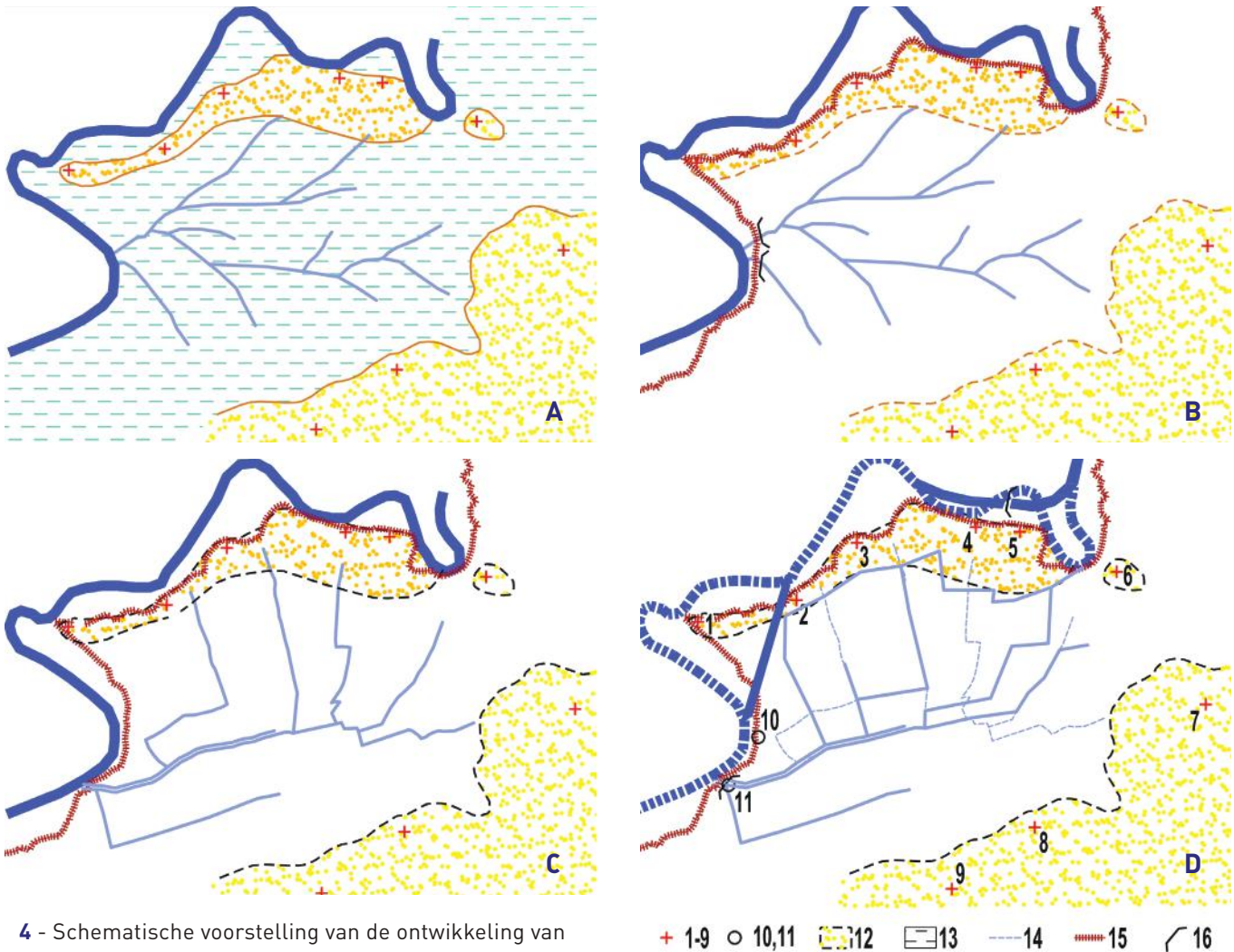
3. Beleving van water als invalshoek

We weten dat de beleving van het water in vroeger tijd heel anders was dan tegenwoordig. Om een goed inzicht te krijgen in de vroegere beleving en ook om een beeld te krijgen van het verschil met de huidige situatie, zijn er diverse interviews gehouden met oudere bewoners van het gebied.

Verslaglegging van ervaring en beleving door betrokkenen kan sterk bijdragen aan draagvlak voor de uitvoering van plannen.

4. Het uitvoeren van een knelpuntenanalyse

In de knelpuntenanalyse is vooral de focus gericht op de vraag in hoeverre huidige knelpunten een gevolg zijn van ondoordacht of slordig omgaan met het natuurlijke of latere historische watersystemen. Het Historisch Waterplan voor de gemeente Lith omvat een overzicht van toestanden en ontwikkelingen in het watersysteem en een analyse van oorzaken en gevolgen van

Bron: Waterplan Gemeente Lith, 2005, bijgewerkt door de auteurs

problemen die zich hierin voordeden en (kunnen) voordoen.

Waterbiografie: vijf grootschalige ingrepen

Van deze vier invalshoeken van waaruit het Historisch Waterplan voor de gemeente Lith kan worden beschouwd, willen we hier vooral ingaan op de tweede: het opstellen van een waterbiografie. Zo'n biografie omvat voor Lith vijf afzonderlijk te benoemen grootschalige ingrepen.

Eerste ingreep: aanleg van de doorgaande bedijking

Voordat de eerste grootschalige ingrepen tot stand kwamen, woonden er zeker al mensen in deze streek. Weliswaar was de omvang van de bevolking na de Romein-

se tijd sterk teruggelopen, in de vroege middeleeuwen nam de bevolking weer toe en werden dorpsnamen als Lith, Maren en Kessel in oorkonden genoemd. De bewoning beperkte zich aanvankelijk tot de zandgronden en de relatief hoge oeverwallen van de rivieren en de zavelige stroomruggen. De doorgaande bedijking parallel aan de rivier begon stroomafwaarts. Door de beteugeling stuwde het water op en waren ook aangrenzende stroomopwaarts gelegen gebieden gedwongen dijken aan te leggen³. Zo vorderde de bedijking van de rivieren stapsgewijs van west naar oost. De doorgaande bedijking ter hoogte van Lith kwam in de dertiende eeuw tot stand. Dit was de eerste grootschalige ingreep in het landschap.

De bedijking in dit gebied was echter niet optimaal. In de loop van de eeuwen kwam het regelmatig voor dat het winterbed van de rivier (bijvoorbeeld door ijsgang) de hoeveelheid water niet aankon. Om erger te voorkomen was bij Cuijk een verlaging in de dijk aangebracht (de zogenoemde Beerse Overlaat), waardoor hoog water kon overstromen en de druk van de ketel werd gehaald. Dit was ten gunste van andere delen van het rivierengebied, maar drukte zwaar op de bevolking van Lith en de andere dorpen in de omgeving, die immers hun landerijen lange tijd onder water zagen staan. En of dit nog niet ernstig genoeg was: ook ten behoeve van de landsverdediging⁴ werd dit gebied regelmatig geïnundeerd. Ondanks alle maatregelen braken de dijken regelmatig door.

Alleen al in de voormalige gemeente Lith hebben we 23 doorbraakkolken (wielen⁵) geteld, getuigen van even zoveel dijkdoorbraken in het verleden.

Tweede ingreep: ontginning komgronden

Toen de doorgaande bedijking gereed was, ontstond er de mogelijkheid om ook de lager gelegen gronden, die voorheen frequent overstromden, in gebruik te nemen en te ontginnen. Die ontginning, zo blijkt uit diverse eigentijdse bronnen, bestond voornamelijk uit het aanbrengen van de verkaveling (het zgn. ‘slaan’ of ‘de hoefslag’), het aanleggen van ontwateringssloten en het realiseren van ontsluitingswegen. De ontginning van deze komgronden gebeurde tegengesteld aan de aanleg van de rivierdijken, namelijk van oost naar west: Oss (1286), Lithoijen (1288), Lith (1357), Maren (1417)⁶. De ontginning van de komgronden met de daarbij behorende aanleg van ont-

sluitingswegen en ontwateringsvoorzieningen vormt de tweede grootschalige ingreep in het watersysteem.

Derde ingreep: aanleg Hertogswetering en instelling waterschappen

Doordat de komgronden tussen de bewoonde kernen en de hogere zandgronden letterlijk een kom vormen die door de dijk bij 't Wild werd afgesloten, zorgde de ontginning voor een overaanbod aan water bij de sluizen van Maren en Kessel die in eerste instantie ongeveer ter hoogte van het huidige 't Wild lagen. Omdat het gebied van Maren en Kessel het laagst gelegen was, verzamelde zich daar het water van het gehele komgebied ten oosten daarvan. Niet alleen de hoge grondwaterstand, maar ook het niet kunnen lozen van water bij hoog water in de Maas veroorzaakte daar dus wateroverlast, hetgeen tot veel conflicten met de hoger gelegen dorpen leidde.

Volgens de overlevering greep de Hertog van Brabant in en liet hij in het begin

van de veertiende eeuw, waarschijnlijk tussen 1300 en 1310, de Hertogswetering aanleggen. Deze wetering ligt hoger dan de omgeving, tussen twee dijken in, en ontwatert het hoger gelegen gebied van Lith, Lithoijen en het aangrenzende Osse gebied, die samen het voormalige waterschap van het Hoog Hemaal vormen. Voor het gebied van de dorpen Kessel, Maren en Alem werd ook een nieuwe afwatering aangelegd, de Roode Wetering. Voor het onderhoud daarvan werd het Waterschap Laag Hemaal ingesteld⁷. De aanleg van de Hertogswetering en de Roode Wetering en de instelling van de waterschappen, betekenden samen de derde grootschalige ingreep in het landschap.

Vierde ingreep: de Maaswerken

In de jaren '30 werd de laatste hand gelegd aan de kort voor 1890 begonnen Maaskanalisation, met daaronder het afsnijden van vele bochten, de scheiding van Maas en Waal, de aanleg van een nieuwe Maasmon-

5 - De Hertogswetering, aangelegd in het begin van de veertiende eeuw, situatie 2006.

Bron: Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch, www.bhic.nl

6 - Plan voor de Maaskanalisisatie, 1937

ding in het Hollandsch Diep⁸ en de bouw van een stuw met sluis bij Lith. Door deze zgn. Maaswerken werd de afvoer van de rivier aanzienlijk verbeterd en kon uiteindelijk de Beerse Overlaat gesloten worden. De regelmatige overstromingen behoorden daarmee tot het verleden en in landbouwkundig opzicht lag de weg naar belangrijke ontwikkelingen open.

Vijfde ingreep: de ruilverkavelingen

Die verbeteringen kwamen in de decennia na de Tweede Wereldoorlog. Het komgebied was bij de middeleeuwse ontginning verkaveld in lange, smalle percelen. Daarbij werd zoveel mogelijk dwars op het hoogterverloop verkaveld, zodat iedereen ongeveer dezelfde hoeveelheid natte en dezelfde hoeveelheid (relatief) droge grond verkreeg. Deze in de loop der eeuwen nog verder versnipperde verkaveling was uit landbouwkundig oogpunt niet gunstig en er zijn in de twintigste eeuw dan ook meerdere ruilverkavelingen uitgevoerd in dit gebied. Daarbij werd ook het watersysteem radicaal gewijzigd. Het grondwaterpeil werd verlaagd, waardoor landbouwmachines langer de grond kunnen bewerken. Verder werden boerderijen verplaatst vanuit de dorpen naar de polder, dus naar de voorheen vaak met wateroverlast kampende komgronden. Het voorheen onbebouwde en open poldergebied kreeg te maken met bebouwing, erfbeplanting en andere opgaande beplanting. Het landschappelijk karakter veranderde door deze vijfde ingreep sterk.

Hiervoor hebben we uiteen gezet hoe en waarom het Historisch Waterplan van de voormalige gemeente Lith tot stand is gekomen en waarom de gehanteerde benadering van belang kan zijn voor andere gebieden. We hebben de waterbiografie van deze omgeving besproken en de vijf grootschalige ingrepen in het watersysteem die de mens in de loop van de geschiedenis daar heeft aangebracht. In het tweede deel gaan we in op de specifieke benadering van het dijkenlandschap en op de beleving van het watersysteem bij de bewoners van het gebied. Tenslotte gaan we nog in op de wijze waarop de resultaten van het onderzoek zijn vertaald in een toekomstvisie voor de gemeente.

Noten

- ¹ Het plan werd opgesteld door Cuijpers Advies te 's-Hertogenbosch en onderzoeksinstituut Alterra te Wageningen in samenwerking met het Brabants Historisch Informatie Centrum te 's-Hertogenbosch. Zie ook: <http://belvedere.nu:80/index.php?section=01> 'Behoud door ontwikkeling' werd een belangrijk uitgangspunt van de Beleidsnota Belvedere.
- ² Het concept landschapsbiografie is in Nederland ontwikkeld door de archeoloog Jan Kolen (Kolen, 2005 en 2006).
- ³ Buijks, 1996.
- ⁴ Het gebied maakte deel uit van de zgn. Zuider Waterlinie, zie www.zuiderwaterlinie.nl
- ⁵ Een wiel is een diepe waterplas, die is ontstaan bij een dijkdoorbraak (zie <https://www.leestekensvanhetlandschap.nl/wiel>)
- ⁶ Leenders, 2017.
- ⁷ Zie ook <https://www.bhic.nl/>

ontdekken/verhalen/blauwe-sluis

⁸ De Maas en de Waal raakten elkaar bijna bij St. Andries en waren daar ten behoeve van de scheepvaart met elkaar verbonden via het Kanaal van St. Andries en de gelijknamige sluis. Verder stroomafwaarts, bij Woudrichem, vloeide de Maas samen met de Waal. In 1904 kreeg de Maas een eigen monding via de grotendeels nieuw gegraven Bergsche Maas.